

FOOR wonder

**BETOVERING, WETENSCHAP
EN SPEKTAKEL OP DE KERMIS**

NELE WYNANTS (RED.)

Lannoo

8

WOORD VOORAF

**‘Komt in
menigte deze
zeldzame
wonders zien’**

Eva Dierckx
Evelien Jonckheere
Marie Vandecaveye

12

INLEIDING

**Betovering,
wetenschap
en spektakel
op de kermis**

Nele Wynants

204

VERDER LEZEN

205

AUTEURS

206

FOTOCREDITS

22

**TECHNOLOGIE
en
INNOVATIE**

24

Fantasmagorie:

van magische lantaarn
tot cinematograaf

Nele Wynants

38

Fotografie op

de kermis: van

spektakel naar souvenir

Tim Overkempe
& Nele Wynants

50

X-rays in het Theater

Opitz: nieuwe uitvindingen
en technische wonderen

Tim Overkempe

62

Droomvoertuigen:

de foor als proeftuin voor
de mobiele toekomst

Nele Wynants

70

**DE WERELD
IN HET
KLEIN**

72

Het mechanische theater: Théâtre Morieux en de magie van mechaniek

Erkki Huhtamo

84

Van panorama's tot panopticons: de wereld in de kijker

Bart G. Moens

96

Exotische dieren: de rondreizende Ménagerie Pianet

Eva Andersen

110

Slimme dieren: het wonderlijke Wallenda Theater

Nele Wynants

120

**Het LICHAAM
als
SPEKTAKEL**

122

Anatomisch museum Spitzner: van educatie tot sensatie

Gitte Samoy

132

Athléta: sterke vrouwen in het circus

Gwendolien Sabbe

142

Koloniale verbeelding in exotische foortheaters: 'Komt de waarheid zien en gij zult gelooven?'

Evelien Jonckheere & Anse De Weerd

152

Buitengewone lichamen: Kobelkoffs kunsten

Gitte Samoy

162

**MYSTERIE
MAGIE
EN HET
BOVENNATUURLIJKE**

164

Entresorts: magie, zwevende dames en goocheltheaters op de kermis

Kobe & Christ Van Herwegen

174

Zieners en waarzeggers: contact met het bovennatuurlijke

Hannah Welslau

184

Bénévol, hoofdenhakker: magie, spiritisme en exotisme in een bloederig jasje

Nikolaas Martens

194

Metempsychose van Professor Sténégry: Versteende dames! Skeletten! Bloemen!

Evelien Jonckheere & Kurt Vanhoutte

Op de feestweide
van het
Oktoberfest in
Munchen, 1884.
Originele tekening
F. Guillery.
Collectie Knocke.

‘Komt in menigte deze zeldzame wonders zien’

**Eva Dierckx
Evelien Jonckheere
Marie Vandecaveye**

De fanfare rukt aan. De buiken worden gevuld. De portefeuille gaat open. Tijd voor ontmoeting, verwondering en ontspanning.

Al eeuwen staat de kermis garant voor geurende eetkramen, gezellige drukte, wervende attracties en verhoogde adrenaline. Tegelijkertijd is de kermis, zoals elke traditie, voortdurend in verandering. Anno 1900 kwam de adrenaline vooral voort uit de kennismaking met het nieuwe en het onbekende. Artiesten noemden zich professor en kondigden allerlei nieuwigheden aan: elektrische verlichting, fotografie, film, wilde dieren, de wijde wereld en haar kleurrijke bewoners, illusies en voorspellingen. Toch kenden deze innovaties een vervaldatum. Zodra de nieuwe technologieën en de globalisering ook de woonkamer hadden bereikt, moesten foorkramers op zoek naar andere attracties om de aandacht van het publiek te trekken.

Maar de adrenaline op de kermis bleef. De houten foorbarakken maakten plaats voor metershoge boosters, lunaparken en rollercoasters. De aantrekkingskracht van de kermis blijft groot. De kermis behoort tot die eeuwenoude tradities die kleur geven aan het leven. Families, vrienden en gemeenschappen komen er samen. Op dit

bijzondere moment in de jaarkalender wordt het leven gevierd: Kermis is feest! Wanneer de kermis ergens neerstrijkt, gaat dat niet onopgemerkt voorbij. Grote opleggers met onderdelen van kermisattracties rijden voorbij. Op enkele dagen tijd toveren foorkramers een plein om tot een heus attractiepark. Het is het werk van kermisfamilies die hun vakmanschap en kennis van generatie op generatie doorgeven. Ze zijn dynamisch, evolueren mee met de tijd, doorzwemmen vaak moeilijke wateren, maar blijven investeren om een groot publiek te vermaken.

Dat kermiskramers daar tot op heden nog steeds in slagen, zegt veel over het belang van kermissen voor de cultuur van het dagelijks leven. In 2024 werd dit zelfs gehonoreerd door de Unesco: de Belgische en Franse kermiscultuur staat sindsdien op de Representatieve Lijst van het Immaterieel Cultureel Erfgoed van de Mensheid. Deze erkenning is het resultaat van een jarenlange multinationale samenwerking tussen foorkramers en hun beroepsverenigingen, lokale overheden, de erfgoedsector en onderzoekers. Het zet de kermis als uniek levend erfgoed in de schijnwerpers en toont het maatschappelijke belang aan van kermissen doorheen de tijd.

←
Deze gravure uit 1880, naar het schilderij van Vilhelm Rosenstan, biedt een intieme blik op het leven achter de schermen van reizende artiesten. Een pierrot wiegt een baby in slaap terwijl een elegante dame in een schitterende rode jurk zich voor de spiegel voorbereidt op de show.
Collectie Knocke.

Sinds 2021 loopt aan de Universiteit Antwerpen het boeiende onderzoeksproject 'Science at the Fair' (SciFair), gecoördineerd door professor Nele Wynants. Gefinancierd door de European Research Council onderzoekt zij met haar interdisciplinaire team van kunst- en theaterwetenschappers, media- en cultuurhistorici de wisselwerking tussen entertainment, wetenschap en visuele media op de negentiende-eeuwse kermis. Dit onderzoek vormde het vertrekpunt voor de tentoonstelling *Foorwonder* in het Huis van Alijn. Het museum zet het dagelijks leven al vele jaren op een laagdrempelige en verrassende manier in beeld en brengt met deze tijdelijke expo een eeuwenoude feestelijke traditie onder de aandacht.

Het boek dat nu voor jou ligt, is het resultaat van de vruchtbare kruisbestuiving tussen Science at the Fair en het Huis van Alijn. De auteurs van dit boek zijn de onderzoekers van het SciFair-team, aangevuld met bevriende onderzoekers en verzamelaars met een interesse in de geschiedenis van de kermis en verwant entertainment. Met de tentoonstelling in het Huis van Alijn en dit boek zetten we het unieke kermiserfgoed in de spotlichten. De bezoeker en de lezer gaan mee op wandel langs voorbarakken met wilde dieren, anatomische musea met zieke lichamen en wondermensen. Ze ontdekken illusionisten en waarzeggers die de grenzen tussen echt en vals doen vervagen. Wat op het eerste gezicht louter een geschiedenis van ontspanning lijkt, blijkt zoveel meer te zijn. Het boek biedt een inkijk in de evolutie van communicatie,

technologie, kennisverspreiding, wereldbeelden en maatschappelijke denkbeelden. Bepaalde aspecten van de kermisgeschiedenis kunnen vandaag bevreemden en choqueren. Het te kijk zetten van mensen en het uitspelen van stereotypering wekken veel vragen op. Toch vinden we het belangrijk om ook deze al te vaak verborgene geschiedenis te vertellen en niet louter de versuikerde versie ervan. Door een context te geven aan dit verleden dragen we bij tot een beter begrip van het heden. Welke structuren kleurden de blik op de wereld en haar mensen? Hoe bepaalde dit de westerse beeldcultuur? Werkt dit nog door tot op vandaag?

De zoektocht naar objecten voor de tentoonstelling in het Huis van Alijn ging gepaard met een zekere uitdaging. Zo is het gros van het kermiserfgoed verspreid over privéverzamelingen in binnen- en buitenland. Materiaal van kermiskramers reisde rond, werd overschilderd en hergebruikt. Eenmaal afgeschreven zag de klassieke kunst- en erfgoedsector dit lange tijd over het hoofd, hoewel veel stukken het resultaat waren van hoogstaand vakmanschap uit België. De tentoonstelling en het boek komen er dus ook dankzij de medewerking van collectiehouders die op tijd het kermiserfgoed naar waarde wisten te schatten, het bewaarden en het vandaag met het brede publiek willen delen.

Goede reis doorheen het kermiserfgoed en 'komt in menigte deze zeldzame wonders zien'!

FIGARO ILLUSTRÉ

INLEIDING

Betovering, wetenschap en spektakel op de kermis

Nele Wynants

Tegenwoordig vind je op de kermis vooral attracties die de adrenaline doen pieken. Dat was anderhalve eeuw geleden heel anders. Toen was de kermis veel meer dan een plek voor sensatie en vermaak. Het was een venster op de wereld, een ontmoetingsplek van cultuur, wetenschap en spektakel. Naast draaimolens en schietkramen vond je er rondreizende theaters, anatomische musea en mechanische wonderen die het publiek kennis lieten maken met geneeskunde, de laatste technologische snufjes en natuurwetenschappelijke ontdekkingen.

REIS TERUG IN DE TIJD

Stel je voor: het is eind negentiende eeuw en de jaarlijkse kermis strijkt neer in jouw stad. Wanneer de schemering valt, verandert het marktplein in een fonkelende droomwereld. De geur van versgebakken wafels en geroosterde kastanjes vult de lucht, terwijl de weelderig versierde theaterbarakken en draaiende carrousels baden in het gaslicht. De klanken van een kermisorgel mengen zich met de roep van een kermisdirecteur die met theatrale gebaren de nieuwste attractie aanprijst.

Tussen de verlichte tenten en de kleurrijke theaterbarakken, waar acrobaten hun kunsten vertonen en goochelaars het publiek verbazen met hun magische trucs, vermaakt een clown met een tros glimmende ballonnen een groep giechelende kinderen. Deftige burgers in hun zondagse pak laten zich fotograferen door een van

de vele kermisfotografen. Dienstmeisjes met wapperende rokken laten zich door hun vrijers meetronen naar de tent met de krachtpatsers.

Op een klein podium bij de ingang van een theaterbarak – de parade – trekt een theatrale *bonimenteur* met luide stem het publiek naar binnen. Muzikanten, clowns en acrobaten staan klaar om een voorproefje te tonen van wat er binnen te zien is. Voor wie zich geen kaartje kan permitteren, is deze gratis optocht al een welgekomen plezier. Wat er zich achter het gordijn afspeelt, is een spectaculair programma van theater, acrobatiek, kluchtige sketches, goochelshows en optische illusies.

Dit was de kermis van anderhalve eeuw geleden: een plek waar men kwam om zich te amuseren, maar ook om iets nieuws te ontdekken. Oud en jong maakten zich op voor een bezoek aan het anatomisch museum, het mechanische theater en de tentoonstelling met wassen beelden. Allemaal dicht bij elkaar, zeer toegankelijk en tegen een voordelig tarief. De nieuwste uitvindingen en wetenschappelijke doorbraken werden op spectaculaire wijze gepresenteerd. In een tijd zonder televisie of internet was de kermis een van de weinige plekken waar burgers en arbeiders in aanraking kwamen met exotische werelden, vooruitstrevende ideeën en de modernste technologische ontwikkelingen.

← Parade. Bij de ingang, op een klein podium, kregen kermisgangers een voorproefje van wat er binnen te zien was. 'Baronnen' in dienst van de directie kwamen als eersten binnen om de interesse van anderen te wekken.

Illustratie uit *Figaro Illustré (Forains et Saltimbanques)*, november 1897.

Een Vlaamse
boerenkermis
met een
voorstelling
van de klucht
*Een cluyte van
Plaeyerwater*.
Het toneelstuk
op de kermis
is de hoofd-
attractie: een
echtgenoot be-
trapt zijn vrouw
op overspel,
verstopt in een
marskramers-
mand. De
schilder Peeter
Baltens beeldde
dit humoristisch
uit, ca. 1570.
Rijksmuseum
Amsterdam.

VAN BOERENKERMIS TOT STEDELIJK VERMAAK

De kermis heeft een lange en rijke traditie die teruggaat tot de middeleeuwen. Oorspronkelijk waren er jaarmarkten, waar handelaren samenkwamen om vee, specerijen en goederen te verhandelen. In het kielzog van die markten reisden allerhande artiesten mee: acrobaten, dansers, goochelaars, dierentemmers en muzikanten vormden een bonte stoet die de jaarmarkt omtoverde tot een volksfeest.

Deze jaarlijkse festiviteiten hadden ook een religieuze betekenis. Het woord 'kermis' komt van 'kerkmis', een plechtige viering ter ere van de patroonheilige van een stad of parochie. Na de mis begon het feest op straat. Het Franse woord *kermesse* en het Engelse *kermis* zijn ontleend aan het Nederlands en benadrukken net als het Duitse

Kirmes de godsdienstige oorsprong. Toen al combineerden deze volksfeesten religieuze vieringen met handel en plezier. Die drievoudige oorsprong weerspiegelt zich ook in het Franse *foire*, het Engelse *fair* en de Vlaamse *foor*, afgeleid van het Latijnse *feria*, dat 'feestdag' of 'markt' betekent.

De industriële revolutie in de negentiende eeuw veranderde de kermis ingrijpend. Handelaars van stoffen, specerijen en huishoudelijke artikelen verhuisden van de kermis naar de nieuwe warenhuizen, en hun plek werd ingenomen door grote reizende foortheaters, musea en mechanische attracties. Stoommachines en elektriciteit maakten nieuwe vormen van spektakel mogelijk. De steeds groter wordende kermis, met prachtig verlichte decors en exotische tentoonstellingen, trok een steeds breder publiek en werd een belangrijk evenement in het leven van de stedelingen.

→
Affiche voor
de Grande
Kermesse
Flamande,
8 januari 1883.
Collectie
Patrice Guérin.

Theater Van
Caeneghem
op de Gentse
Halfvastenfoor,
ca. 1890. Een
goochelaar met
zwarte mantel en
bushoed nodigt
het publiek uit
bij de ingang van
het theater.

Huis van Alijn, Gent.

GRANDE KERMESSE FLAMANDE.

organisée dans les locaux du Cercle Saint-Joseph, au bénéfice des pauvres secourus par les conférences de Saint-Vincent de Paul.

Dimanche 7 et Lundi 8 janvier 1883.

Spectacles variés, Théâtre forains, Jeux et Recréations en tous genres, offerts au public en général et à chacun en particulier, à des prix défiant toute concurrence.

I GRANDE MENAGERIE,

exposition des animaux les plus rares du monde connu et inconnu.

II ETABLISSEMENT DE PHOTOGRAPHIE,

Photographie artistique et instantanée, ressemblance garantie en grand et petit format.

III LA RIGOLADE TOURNAISIENNE.

IV LE DIAPHANOSCOPE OU L'HOMME TROUVÉ,

Phénomène pathologique sans exemple jusqu'ici.

V SALON DE Mre CAGLIOSTRO,

ou l'on voit la bonne arceville, le grand, le petit, le futur.

VI IMPRIMERIE MODERNE,

Cartes de visite à la minute. Impressions en tous genres.

VII. GRAND MUSÉE D'ANTIQUITES,

rarités préhistoriques, curiosités modernes.

VIII THÉÂTRE DES AUTOMATES.

Scènes de la vie militaire, civile et ordinaire.

IX LA CHAUDIÈRE

grande représentation infernale.

X GRANDE FRITURE NATIONALE.

à la Reine des pommes de terre, Salons de société.

XI LA ROUE DE LA FORTUNE ET LE SAC AUX SURPRISES.

XII LE DECAPITÉ PARLANT.

XIII LE MASSACRE DES INNOCENTS.

XIV L'ELDORADO TOURNAISIEN..

Grand Café concert, de 4 à 7 heures, Concerts par l'orchestre des Dames de Vienne.

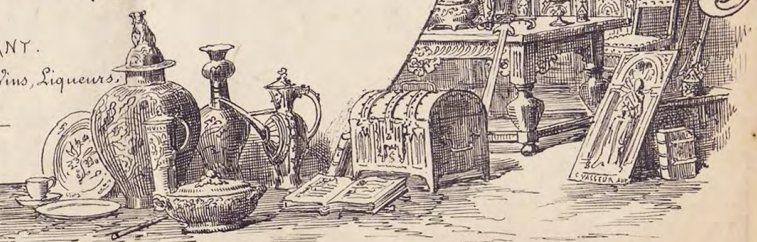
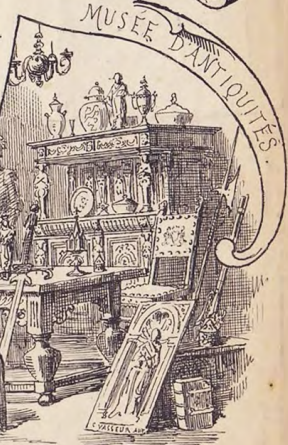
XV GRAND SALON DE MAGIE.

Expériences récréatives d'électricité et de physique, tableaux fondants, Apparitions de Spectres, Ombres chinoises.

XVI GRAND RESTAURANT.

Consommations de premier choix, Vins, Liqueurs, Glaces, Sorbets, etc.

Prix d'entrée : 25 centimes.
Pour les enfants : 10 centimes.

Kermis op de
Amsterdamse
nieuwmarkt,
schilderij
door Charles
Rochussen,
1868. Rechts het
foortheater 'Salon
des variétés'
van de Gentse
goochelaar
Philippe.

Teylers Museum
Haarlem.

KERMIS ALS UITSTALRAAM VAN WETENSCHAP EN TECHNIEK

In een tijd waarin slechts een minderheid kon lezen, bood de kermis in die periode naast plezier ook een manier om kennis te maken met wetenschap en technologie. Anatomische musea toonden wassen modellen van het menselijk lichaam, mechanische theaters demonstreerden hoe stoommachines werkten, en panorama's brachten het publiek in contact met verafgelegen werelden.

In Leuven werkte de universiteit zelfs samen met de kermisexploitanten om de kennisverspreiding te bevorderen. Ze stelden tijdens de jaarlijkse foor hun natuurhistorische kabinetten, fysische laboratoria en zelfs de universiteitsbibliotheek open voor het grote publiek. Ondanks ideologische

verschillen tussen de katholieke universiteit en het Leuvense liberale stadsbestuur stond het verspreiden van kennis voorop.

Maar niet iedereen was enthousiast over de groeiende invloed van de kermis. Tegenstanders klaagden over moreel verval en overlast. In Brussel dienden klagers petitities in om de kermis te verbieden, met als argument dat het een 'oord van onzedelijkheid' was. Ze klaagden over nachtlawaai, dronken bezoekers en de drukte in de straten. Toch konden stadsbesturen niet om het economische belang van de kermis heen. De foor bracht duizenden mensen op de been, genereerde inkomsten voor de lokale handel en spijsde de stadskas met de verhuur van standplaatsen.

Om tegemoet te komen aan de kritiek stelde het stadsbestuur striktere reglementen op. Uitbaters moesten immorele voorstellingen vermijden, tenten mochten geen giftige dampen uitstoten, kinderarbeid in gevaarlijke acts werd verboden, en occulte praktijken zoals waarzeggers moesten elders in de stad onderdak zoeken. Ondanks de strengere regels bleef de kermis een plek van uitzinnig jolijt, waar nieuwsgierige bezoekers grenzen konden verkennen.

SCHADUWZIJDE VAN HET SPEKTAKEL

Achter de pracht en praal van de kermis schuilde ook een harde realiteit. Foorkramers kregen te maken met onzekere weersomstandigheden, economische tegenslagen en vooroordelen van de gevestigde burgerij. Als reizende gemeenschappen werden ze vaak als buitenstaanders beschouwd en moesten ze voortdurend bewijzen dat ze betrouwbare, harde werkers waren die met entertainment hun brood verdienden. Een slecht seizoen, een storm of een brand kon hun hele bestaan verwoesten.

Solidariteit binnen de kermisgemeenschap was dan ook essentieel. Vanaf het einde van de negentiende eeuw organiseerden foorkramers zich in vakbonden om zich te verdedigen tegen oneerlijke behandeling en om elkaar te steunen bij rampspoed. Ze deelden informatie via speciale tijdschriften die data van kermissen, zakelijke tips en advertenties voor nieuw materiaal publiceerden. Ook familiaal nieuws over geboortes, huwelijken en overlijdens werd via die weg verspreid, waardoor de kermisgemeenschap hecht met elkaar verbonden bleef.

Het schilderij *Grimaces et misère – Les Saltimbanques* van Fernand Pelez op de cover van dit boek verbeeldt treffend dit contrast tussen de pracht van het spektakel en de ontberingen achter de schermen. Het doek toont een groep kermisartiesten – een clown, een acrobaat, een muzikant – die na hun optreden in uitgeputte stilte op een bank zitten. Hun gezichten weerspiegelen geen vreugde, maar vermoeidheid en armoede. Pelez legt de melancholie vast die schuilgaat achter de lachende maskers en de schitterende kostuums.

Postkaart van de kermis in Liederbach met foorthaters en -musea, ca. 1900. Foorthaters, ook wel loges of barakken genoemd, waren tijdelijke constructies die grotendeels uit hout waren opgetrokken met een dak in zeildoek of zink. Het publiek kon er tegen betaling een vertoning bijwonen. Collectie Knocke.